

Andrzej Zakrzewski

Uniwersytet Warszawski

Andrzej.Zakrzewski@adm.uw.edu.pl

Henryk Rzewuski a prawo dawnej Rzeczypospolitej

Henryk Rzewuski and Polish-Lithuanian Commonwealth's Law

STRESZCZENIE

Prace Henryka Rzewuskiego (1791–1866) nie mogą być źródłem poznania dawnego prawa Rzeczypospolitej. Podane przezeń informacje były niekiedy jednostronne, niekiedy zaś dość bałamutne. Mogą jednak – przy krytycznym podejściu – dostarczać danych na temat znajomości prawa dawnej Rzeczypospolitej w XIX stuleciu i praktyce stosowania dawnego prawa pod rządami rosyjskimi. Mogą też być podstawą badań poglądów ich autora na prawo i ustrój Rzeczypospolitej, jak również obrazu tego prawa w dziewiętnastowiecznej gawędzie szlacheckiej. Warto też kontynuować poszukiwania – wskazanej w rękopisie Henryka Rzewuskiego – wydanej ponoć w 1782 r. w Nieświeżu dwutomowej pracy autorstwa jego ojca – Adama Wawrzyńca Rzewuskiego pt. *Uwagi nad Statutem litewskim*. Nie ma pewności, czy dzieło to w ogóle powstało, lecz poszukiwać warto.

Słowa kluczowe: Henryk Rzewuski; prawo dawnej Rzeczypospolitej; gawęda szlachecka

W świadomości społecznej – choć już raczej starszego pokolenia – Henryk Rzewuski (1791–1866) istnieje jako autor *Pamiętek Soplicy*, *Listopada* i – już znacznie rzadziej – *Mieszanin obyczajowych*. W rzeczywistości opublikował jeszcze kilkanaście opowiadań i powieści, część zaś twórczości pozostała w rękopisie¹. Biografista lub historyk literatury podkreślą zawsze – widoczną w jego twórczości – znajomość prawa. Iwona Węgrzyn stwierdza, że „wśród swych współczesnych słynął jako miłośnik, ale i znawca dawnych praw, zaś zachwyty dla mądrości ustaw Rzeczypospolitej znajdziemy przecież w każdej jego powieści i niemal we wszystkich rozprawach publicystycznych”². Bartłomiej Szle-

¹ Zob. *Bibliografia literatury polskiej – Nowy Korbut*, t. 9: *Romantyzm*, Warszawa 1973, s. 108–118.

² I. Węgrzyn, *W świecie powieści Henryka Rzewuskiego*, Kraków 2012, s. 151–152.

szyński podkreśla jednak, że „zderzanie *Pamiętek Soplicy* oraz *Uwag o dawnej Polsce* z »prawdziwą«, podręcznikową historią nie ma większego sensu przy interpretacji tych utworów, gdyż *universum* soplicowskie to od początku do końca kreacja autorska”³. Dlatego też historyk epoki stanisławowskiej, Dariusz Rolnik, przyznając wprawdzie Henrykowi Rzewuskiemu znajomość tej epoki, odrzucał jego prace, ponieważ – jak i niektóre inne – „nazbyt świadomie chciały one opisywać przeszłość i kreować rzeczywistość”⁴. „Przez usta pana Soplicy Henryk Rzewuski usiłował przedstawić Wielkie Księstwo Litewskie jako kraj urzeczywistnionej utopii szlacheckiej” – trafnie zauważył Janusz Tazbir. I ironizował: „Winni dobrowolnie odsiadawali karę wieży, a skruszeni skazańcy sami zgłaszali się pod topór kata. [...] W tych warunkach dwóch pachółków mogło zastąpić cały aparat policyjny!”⁵. Jeśli chodzi o dobrowolne zasiadanie w wieży, to znakomity znawca staropolskiej kultury cokolwiek przesadził, było to bowiem (zwłaszcza w wieży górnej) normą. Co do reszty jednak należy mu przyznać słusność, choć zdarzały się wyjątki.

Dla historyka prawa będzie Henryk Rzewuski jeszcze autorem rozpraw dotyczących dziejów dawnego ustroju i prawa: wydanych w 1855 r. *O dawnych i terażniejszych prawach polskich słów kilka przez autora Listopada*⁶ oraz – zupełnie niedawno – *Uwag o dawnej Polsce przez starego Szlachcica Seweryna Soplicę Cześnika Parnawskiego napisane w 1832 roku*⁷. W ujęciach tych również widać idealizację ustroju dawnej Rzeczypospolitej.

W rękopisie natomiast pozostaje kilkakrotnie omówiony tekst, figurujący w katalogu Działu Rękopisów Biblioteki Narodowej jako *Fragment rozprawy z dziejów sądownictwa polskiego*⁸, w literaturze cytowany natomiast jako *Z dziejów sądownictwa polskiego*⁹.

Czy więc prace Rzewuskiego mogą być źródłem do poznania dawnego prawa polskiego, a zwłaszcza litewskiego, do którego – choć był mieszkańcem Ukrainy – miał dziwną słabość? Pisał bowiem w 1832 r.: „Statut Litewski szczególnie nosi pewne cechy żywotności, które odróżniają go od wszystkich praw ościennych”¹⁰.

³ B. Szleszyński, *Przymierzanie kontusza. Henryk Rzewuski i Henryk Sienkiewicz – najwybitniejsi twórcy XIX-wiecznego nurtu sarmackiego*, Warszawa 2007, s. 113.

⁴ D. Rolnik, *Portret szlachty czasów stanisławowskich, epoki kryzysu, odrodzenia i upadku Rzeczypospolitej w pamiętnikach polskich*, Katowice 2009, s. 25.

⁵ J. Tazbir, *Wstęp*, [w:] H. Rzewuski, *Listopad*, Kraków 2000, s. 9.

⁶ H. Rzewuski, *O dawnych i terażniejszych prawach polskich słów kilka przez autora Listopada*, Kraków 1855, www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=9326 [dostęp: 10.03.2016], ss. 134.

⁷ *Idem*, *Uwagi o dawnej Polsce przez starego Szlachcica Seweryna Soplicę Cześnika Parnawskiego napisane w 1832 roku. Rękopis niewydany ręką Henryka Rzewuskiego*, oprac. P. Dudziak, B. Szleszyński, Warszawa 2003.

⁸ Biblioteka Narodowa (dalej jako: BN), Warszawa, ms. 006051 II.

⁹ A. Ślisz, *Henryk Rzewuski, życie i poglądy*, Warszawa 1985, s. 39 przypis 8. *Notabene* z powodu oczywistego błędu drukarskiego określili rękopis jako pracę wydaną, nie zaś niewydaną.

¹⁰ H. Rzewuski, *Uwagi o dawnej Polsce...*, s. 46–47. Inne jego entuzjastyczne oceny cytuje

W opowieściach również egzemplarz Statutu często zajmuje poczesne miejsce w szlacheckim domu. W *Listopadzie* kantorek generała Kunickiego zawierał kilkanaście ksiązek, zaś „osobno leżał w szufladzie zamknięty *Statut Litewski*, Haura *O gospodarstwie* i *Inwentarz prawa Żeglickiego*”¹¹. Jednak źródłem poznania prawa prace jego być nie mogą. Podane przezeń informacje były bowiem niekiedy jawnie jednostronne. Kwestionował np. pogląd, że „elekcja Królów sprawiła upadek naszej Rzeczypospolitej”¹². Poza tym niekiedy były dość bałamutne: pierwszym marszałkiem Trybunału litewskiego miał być dopiero w 1592 r. Jan Naruszewicz¹³, co nie odpowiada rzeczywistości¹⁴. Wywody bywały powtórzeniem też ówczesnej literatury, na temat Statutu przykładowo: Tadeusza Czackiego i Feliksa Bendkowskiego¹⁵. Prace Rzewuskiego mogą jednak – przynajmniej w pewnym stopniu, jako źródło pomocnicze, przy krytycznym podejściu – dostarczać danych na temat znajomości prawa dawnej Rzeczypospolitej w XIX stuleciu i praktyce stosowania dawnego prawa pod rządami rosyjskimi.

Natomiast prawnicze – i nie tylko takie – prace Henryka Rzewuskiego mogą być podstawą badań nad poglądami ich autora na prawo i ustrój Rzeczypospolitej. Sugerował je przed ćwierćwieczem Juliusz Bardach¹⁶. Można nawet sugerować ujęcie szersze: prawo i ustrój Rzeczypospolitej w szlacheckiej gawędzie XIX stulecia.

Wydaje się, że rękopiśmienny, składający się z 26 kart, *Fragment rozprawy z dziejów sądownictwa polskiego* nie zasługuje na wydanie. Są to dość chaotyczne rozważania na temat różnych instytucji. Badaczka prawa litewskiego jednak stale intryguje fragment tego rękopisu dotyczący ojca autora – Adama Wawrzyńca Rzewuskiego:

Roku 1782 Adam Wawrzyniec Rzewuski w ow czas Rotmistrz Kawaleryi narodowej wydał dzieło w dwóch tomach pod tytułem „Uwagi nad Statutem litewskim” i oddał go do druku w Nieświeżu do prywatnej drukarni wuiia i opiekuna swojego Xcia Karola Radziwiła Wojewody Wileńskiego, to dzieło było wydrukowane na sto egzemplarzy – ale, że w przedmowie usiłował dowieść że nieszczęśliwe skutki dla Polski przyniosła pierwsza unia Korony z Litwą. Gdy Xięciu Radziwiłłowi tę przedmowę przeczytano, nieskończenie się oburzył, zlaiał swego siostrzenca i natychmiast kazał wszystkie exemplarze popalić – dwa tylko exemplarze wyratowane zostały, ieden przez Mikucia sekretarza Xcia Wojewody, nie wiem co się z nim stało. Drugi przez samego autora długo zostawał w Bibliotece Pohrebyskiej aż do roku 1827 Adam Rzewuski Półkownik woysk Rossyiskich ofiarował go Eugeniuszowi Metropolicie Kiowskiemu¹⁷.

J. Bardach, *Henryk Rzewuski a Litwa. Na marginesie książki Andrzeja Ślisza pt. „Henryk Rzewuski, życie i poglądy...”*, „Lituano-Slavica Posnaniensia” 1989, t. 3, s. 311.

¹¹ H. Rzewuski, *Listopad*, s. 204.

¹² BN, ms. 006051 II, k. 1–2.

¹³ *Ibidem*, k. 1.

¹⁴ *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696). Spis*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2007, s. 61.

¹⁵ BN, ms. 006051 II, k. 26.

¹⁶ J. Bardach, *op. cit.*, s. 312.

¹⁷ BN, ms. 006051 II, k. 26–26v.

Fragment ów jako pierwszy podał Andrzej Ślisz, opuszczając jednak ustęp dotyczący egzemplarza uratowanego przez Mikucia¹⁸, natomiast środowisku badaczy prawa litewskiego przybliżył go Juliusz Bardach, cytując *in extenso* w recenzji pracy poprzednika¹⁹. Zauważyła tę pracę – wykazując ostrożność i stwierdzając jej stworzenie: „Wedle świadectwa syna Henryka” – również Zofia Zielińska w biogramie Adama Rzewuskiego w *Polskim Słowniku Biograficznym*. Mylnie jednak wskazała, opierając się na opublikowanym fragmencie: „W rękę rodziny pozostały jedynie dwa ocalałe egzemplarze”²⁰. Milczy o rozprawie Włodzimierz Bernacki – wydawca politycznego traktatu Adama²¹. Milczenie to wynika – o ile można sądzić – raczej z niewiedzy niż z badawczej ostrożności.

W efekcie mamy wzmiankę o dwóch egzemplarzach. Pierwszy z nich sam autor przechowywać miał w Pohrebyszczach, następnie zaś syn jego – również Adam – przekazać miał do biblioteki metropolity kijowskiego Eugeniusza Bołchowitynowa. Biblioteka jego weszła następnie w skład obecnej Narodowej Biblioteki Ukrainy im. Wiernadskiego. Najlepsza, niestety niedawno zmarła, znawczyni księgozbioru metropolity, Eugenia Rukawicyńska-Gordziejewska, wspomina wprawdzie ten egzemplarz – w poświęconej między innymi tej kwestii monografii – jako „niestety, do dziś nieodnaleziony”²².

Pozostaje jeszcze druga możliwość: egzemplarz uratowany przez rzeczywistość istniejącego sekretarza Karola Radziwiłła *Panie Kochanku* – Karola Mikucia²³. Trzeba więc zorientować się co do losów biblioteki *Panie Kochanku*, choć ten znany był z zamiłowania niekoniecznie do książek... Jeszcze w 1772 r., a więc 10 lat przed drukiem *Uwag*, biblioteka ta została zagrabiona przez wojsko rosyjskie i przeniesiona do Petersburga, następnie część przewieziono do Moskwy i nawet do Helsinek²⁴, w części zaś pozostałej w Petersburgu dostępne katalogi pracy Adama Rzewuskiego nie wykazują²⁵. Pamiętać jednak należy, że kolejny

¹⁸ A. Ślisz, *op. cit.*, s. 39, przypis 8.

¹⁹ J. Bardach, *op. cit.*, s. 311.

²⁰ Z. Zielińska, *Rzewuski Adam Wawrzyniec*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, Wrocław 1992–1993, s. 97.

²¹ W. Bernacki, *Adama Wawrzyńca Rzewuskiego program naprawy Rzeczypospolitej*, [w:] A.W. Rzewuski, *O formie rządu republikańskiego*, Kraków 2008, s. VII–XXVII.

²² E.W. Rukawicyńska-Gordziejewska, *Kyiwskij mytropolyt Ewgenij (E.O. Bołchowitynow): Biobibliografia. Biblioteka. Archiw.*, Kyiw 2010, s. 105. Za podanie informacji winieniem wdzięczność Natalii Starzenko.

²³ Występuje między innymi: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów dz. V, nr 9680; Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa XXI/M 128. Pozycje te wskazał mi Dariusz Rolnik, któremu także winieniem wdzięczność.

²⁴ I.M. Bieliajewa, E.W. Czyliajewa, E.A. Tilewa, *Sochranienije redkich a cennykh knig iz fondow Biblioteki Rossijskoj Akademii Nauk (na primiere Sobranija Radziwiłłow)*, [w:] *Materijały IX Miżnarodnych knigaznaŭczych czytanniaŭ «Statut Wialkikaga Kniastwa Litoŭskaga ŭ gistoryi kultury Bielarusi»*. Minsk, 18–19 krasawika 2013 g., Minsk 2013, s. 135–136.

²⁵ O. Gusiewa, E. Kommisarowa, *Sobranije polskich staropieczatnych knig w sławianskom fondie BAN. Nieświżskaja ordinatskaja biblioteka Radziwiłłow*, Wyp. I, Sankt-Peterburg 1999

raz biblioteka nieświeska została zniszczona na przełomie 1812 i 1813 r.²⁶ Są możliwości poszukiwania go w kolejnych zbiorach na terytorium Litwy, Białorusi, Rosji i Ukrainy – szanse na znalezienie nie są jednak duże.

Nie można wykluczyć, iż informacja Henryka Rzewuskiego jest raczej pewnym mitem rodzinnym. Może też być przerzuceniem poglądów syna na ojca – dość trudno sobie wyobrazić w epoce stanisławowskiej negację unii z Litwą, znacznie łatwiej – w następnym stuleciu – postrzeganie unii jako przyczyny konfliktów z Rosją. Może więc owe dwa tomy w ogóle nie powstały. Mimo wszystko nadal warto któregoś z tych dwóch egzemplarzy poszukiwać. „Nie o to chodzi, by złowić króliczka, ale by gonić go...”

Na marginesie powyższych uwag wyraźnie widać, że związki prawa i literatury – również jeśli chodzi o szlachecką gawędę – stwarzają historykowi prawa nader interesujące możliwości badawcze.

BIBLIOGRAFIA

- Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów dz. V, nr 9680.
Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa XXI/M 128.
Bardach J., *Henryk Rzewuski a Litwa. Na marginesie książki Andrzeja Ślisza pt. „Henryk Rzewuski, życie i poglądy...”*, „Lituanos-Slavica Posnaniensia” 1989, t. 3.
Bernacki W., *Adama Wawrzyńca Rzewuskiego program naprawy Rzeczypospolitej*, [w:] A.W. Rzewuski, *O formie rządu republikańskiego*, Kraków 2008.
Bibliografia literatury polskiej – Nowy Korbut, t. 9: *Romantyzm*, Warszawa 1973.
Biblioteka Narodowa, Warszawa, ms. 006051 II.
Bieliąjewa I.M., Czyliajewa E.W., Milewa E.A., *Sochranienije redkich a cennykh knig iz fondow Biblioteki Rossijskoj Akademii Nauk (na primiere Sobranija Radziwiłłow)*, [w:] *Materyjaly IX Miżnarodnych knigaznaŭczych czytanniaŭ «Statut Wialikakaga Kniastwa Litoŭskaga ŭ gistoryi kultury Bielarusi»*. Minsk, 18–19 krasawika 2013 g., Minsk 2013.
Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696). Spis, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2007.
Gusiewa O., *Sobranije polskich staropieczatnych knig w sławianskom fondie BAN. Nieświżskaja ordinatskaja biblioteka Radziwiłłow*, Wyp. II, Sankt-Peterburg 2005.
Gusiewa O., Kommissarowa E., *Sobranije polskich staropieczatnych knig w sławianskom fondie BAN. Nieświżskaja ordinatskaja biblioteka Radziwiłłow*, Wyp. I, Sankt-Peterburg 1999 (wyd. 2 popr. i uzup., 2005).
Jankowski R., *Burzliwe losy archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od XV w. do 1838 r.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. 11.
Rolnik D., *Portret szlachty czasów stanisławowskich, epoki kryzysu, odrodzenia i upadku Rzeczypospolitej w pamiętnikach polskich*, Katowice 2009.

(wyd. 2 popr. i uzup., 2005); O. Gusiewa, *Sobranije polskich staropieczatnych knig w sławianskom fondie BAN. Nieświżskaja ordinatskaja biblioteka Radziwiłłow*, Wyp. II, Sankt-Peterburg 2005. Sprawdził to Hieronim Grala, któremu oczywiście winienem szczere podziękowanie.

²⁶ R. Jankowski, *Burzliwe losy archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od XV w. do 1838 r.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. 11, s. 55–56, 62.

- Rukawicyzna-Gordziejewska E.W., *Kyiwskij mytropolyt Ewgenij (E.O. Bolchowitinow): Biobibliografia. Biblioteka. Archiw*, Kyiw 2010.
- Rzewuski H., *Listopad*, Kraków 2000.
- Rzewuski H., *O dawnych i teraźniejszych prawach polskich słów kilka przez autora Listopada*, Kraków 1855, www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=9326 [dostęp: 10.03.2016].
- Rzewuski H., *Uwagi o dawnej Polsce przez starego Szlachcica Seweryna Soplicę Cześnika Parnawskiego napisane w 1832 roku. Rękopis niewydany ręką Henryka Rzewuskiego*, oprac. P. Dudziak, B. Szleszyński, Warszawa 2003.
- Szleszyński B., *Przymierzanie kontusza. Henryk Rzewuski i Henryk Sienkiewicz – najwybitniejsi twórcy XIX-wiecznego nurtu sarmackiego*, Warszawa 2007.
- Ślisz A., *Henryk Rzewuski, życie i poglądy*, Warszawa 1985.
- Tazbir J., *Wstęp*, [w:] H. Rzewuski, *Listopad*, Kraków 2000.
- Węgrzyn I., *W świecie powieści Henryka Rzewuskiego*, Kraków 2012.
- Zielińska Z., *Rzewuski Adam Wawrzyniec*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, Wrocław 1992–1993.

SUMMARY

Henryk Rzewuski's (1791–1866) works cannot be a source of knowledge about Polish-Lithuanian Commonwealth's legal history. The pieces of information given by him have been at times one-sided and deceptive. Nevertheless, they may – if used with a critical approach – provide details on the old jurisprudence in the 19th century and on the praxis of applying the old law under Russian rule. They also can be a research base on the author's views on the Polish-Lithuanian Commonwealth's legal and political system, as well as their portrayal in the 19th-century *gawęda szlachecka* (literary genre associated primarily with noble storytelling, specific to Polish literature of that time). It is also worth continuing the search for – mentioned in Rzewuski's manuscript – the two-volume *Remarks on the Lithuanian Statute* written by his father, Adam Wawrzyniec Rzewuski and allegedly published in 1782, in Nieśwież. Although there is no certainty whether this work ever existed, it is worth searching for it.

Keywords: Henryk Rzewuski; Polish-Lithuanian Commonwealth's law; historical tale